

رسالات محمود میرزا قاجار

نادره جلالی

شد، در آنجا دست اقداماتی زد که در کتب تاریخی آن عصر، خصوصاً تاریخ صاحبقرانی که به قلم خود اوست به تفصیل آمده است. همچنین درباره نحوه رفتار او در کتب مختلف تاریخی مطالبی مندرج است که نوعاً از تفرعن همراه با قساوت او حکایت می‌کند که غالباً از غرور شاهزادگی و شاید هم غرور علمی او نشأت می‌گرفته است.

زیرا او به واسطه خواندن دروس مختلف و تبحری که در زمینه علم و ادب یافته بود خود را برتر از دیگران می‌شمرد. میرزا فضل الله خاوری در تذکره خود درباره وی چنین می‌نویسد:

«شاهزاده‌ای است غیور و پیوسته سرمست از باده غرور. با وجود خویش احدی در روزگار خویش موجود نمی‌شمارد و از مقام سلطنت پای فروتر نمی‌گذارد و در محفل ملکزادگان از ایشان دور نشسته حرفی از لا و نعم نمی‌شمارد. زیرا که احدی را قابل مخاطبت خویش نمی‌داند. بی نهایت مری ارباب کمال بود و جمعی کثیر از اهل هر فن را در دیار خویش پرستاری می‌نمود و در اکثر از فنون کمالات تبعی کامل به هم رسانیده خاصه در فن نظم سرآمد امثال و اقران گردیده است.»^۵

یکی از افرادی که محمود میرزا در کنف حمایت خود گرفت و در نشو و نما و وی جهدی کافی بعمل آورد، میرزا محمدتقی خان لسان الملک مؤلف ناسخ التواریخ بود که بنا به دعوت محمود میرزا از کاشان به نهاوند رفت و به خدمت او پیوست (۱۲۴۱ هـ. ق) و از محمود میرزا

محمود میرزا پسر چهاردهم و بنا به قول محمدتقی خان لسان الملک سپهر مؤلف ناسخ التواریخ، پسر پانزدهم فتحعلی شاه قاجار بود که در سال ۱۲۱۴ هـ. ق از بطن مریم خانم اسرائیلیه دیده به جهان گشود.^۱ مریم خانم ابتدا در حبالة نکاح آقا محمد خان قاجار بود. چون وی در قلعه شوشی به قتل رسید، فتحعلی شاه و حسینقلی خان هر دو خواستار این بانو شدند. اما عاقبت وی نصیب فتحعلی شاه شد که این امر، کینه و عداوت حسینقلی خان را در پی داشت.

حاصل پیوند فتحعلی شاه با این بانو شش فرزند بود: محمود میرزا (متولد ۱۲۱۴ هـ. ق)، همایون میرزا (متولد ۱۲۱۶ هـ. ق)، احمد علی میرزا (متولد ۱۲۴۸ هـ. ق)، جهانشاه میرزا (متولد ۱۲۲۴ هـ. ق)، ضیاء السلطنه (همسر میرزا مسعود انصاری

گرمرودی) و سلطان بیگم (همسر مهدی قلی خان قاجار دولو).^۲ محمود میرزا چهار ساله بود که فتحعلی شاه او را به صدراعظم خود میرزا محمد شفیع مازندرانی سپرد تا زیر دست وی تربیت شود.^۳ او در این میان از محضر اساتید برجسته‌ای برای فرا گرفتن علوم و فنون بهره برد. از جمله خط را نزد عبداللطیف لاریجانی (استاد خط تعلیق)، علم اخلاق را از ملا حسنعلی مازندرانی، میرزا ابوالقاسم همدانی، میرزا عبدالوهاب نشاط و... فرا گرفت و بدین گونه بود که او در زمره یکی از شاهزادگان با فضل و علم قاجاری درآمد.^۴

محمود میرزا در پانزده سالگی در ۱۲۲۹ هـ. ق به حکومت نهاوند منصوب

تخلص «سپهر» گرفت. سپهر هم به پاس قدردانی از او دیوان قصاید المحمود را در نوروز ۱۲۴۱ هـ. ق به او تقدیم داشت. چون در ۱۲۴۱ هـ. ق محمود میرزا حکومت لرستان فیلی یافت، حکومت نیاوند را به برادر خود همایون میرزا داد. در دوران حکومتش در لرستان بود که با برادر بزرگتر خویش محمدتقی میرزا حسام السلطنه (حاکم بروجرد و بختیاری) اختلافی بر اثر نزاع میان دو قبیله ساکی و سکوند پیدا کرد که سپهر، آتش فتنه را میان دو برادر خواباند و نزاع آنان را مبدل به آشتی ساخت (۱۲۴۲ هـ. ق).^۶

اما دیری نپائید که دوباره آتش خفته بیدار شد و این بار نزاع درگرفت که نهایتاً به شکست محمود میرزا انجامید و خرم آباد به دست لشکریان حسام السلطنه افتاد. به همین جهت فتحعلی شاه منشور حکومت لرستان را به نام حسام السلطنه

مقصودش ظاهراً کنایه به رکن الدوله و حسام السلطنه برادرانش که در جزو زندانیان شاه بودند و باطناً به «بگیر بگیر» شتاب زده و ناشی از وحشت دولت محمد شاهی.^۸

در این هنگام چهار تن از شاهزادگان (امام وردی میرزا، ظل السلطان، نصرالله میرزا) به راهنمایی علی نقی میرزا رکن الدوله موفق به فرار شده و به خاک روسیه گریختند. این امر موجب شد که زندانبانان و اولیاء امور بر دیگر محبوسین سخت گیری بیشتری بعمل آورند چندان که صدای اعتراض آنان به گوش محمد شاه رسید و او که ذاتاً مردی کم آزار و رحیم بود، دستور انتقال آنان را به تبریز داد. محمود میرزا در همان زندان آنقدر باقی ماند تا دار فانی را وداع گفت. او همانند پدرش فرزندان زیادی داشت تا آنجا که سی و چهار فرزند از وی باقی ماند.^۹

چنان که گذشت چون او از شاهزادگان آگاه قاجاری و اهل قلم و کتابت بود، چندین کتاب بزرگ و کوچک در زمینه های تاریخ، شعر، شعرا، عرفا و حتی جغرافیای محلی (لرستان) به رشته تحریر درآورد و بدین ترتیب آثار ارزنده ای از خود به یادگار گذاشت. از میان تالیفات متعدد او تا آنجا که مطلع هستیم تنها کتاب سفینه‌المحمود به سعی و اهتمام دکتر عبدالرسول خیام پور، استاد درگذشته دانشگاه تبریز، در جزء انتشارات مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران در تبریز در ۱۳۴۶ به چاپ رسیده و دیگر گلشن محمود نیز طی مقاله ای در مجله نامه بهارستان به همت دوست و همکار محترمان میرهاشم محدث به زیور طبع آراسته شده است.

از آنجائیکه محمود میرزا خود از شاهزادگان قاجاری بوده و از نزدیک بسیاری از حوادث و وقایع را به چشم خود دیده از این رو، آثار وی دارای اهمیت و حاوی نکات ارزنده ای است. به همین جهت کلیه آثار وی را تصحیح کرده و به زودی در دسترس دوستداران تاریخ و ادب قرار خواهد گرفت، البته کتاب های بزرگ او را به صورت مستقل و رسالات موجز او را به صورت مجموعه چاپ می شود، با این امید که هم آثار فردی دانشمند از قاجاریه منتشر شود و حق او گزارده آید، هم با این خدمت دست مایه های

صادر کرد و محمود میرزا به ناچار به تهران احضار شد.^۷

محمود میرزا تا هنگام مرگ فتحعلی شاه و روی کار آمدن محمد شاه در سمت حاکم لرستان باقی ماند. چون محمد شاه در ۱۲۵۰ هـ. ق بر تخت سلطنت جلوس کرد، میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی صدراعظم محمد شاه، فرزندان بلافصل فتحعلی شاه را که تحمل سلطنت محمد شاه نداشتند به عناوین مختلف، یکی پس از دیگری به تهران آورد که از جمله آنان یکی همین محمود میرزا بود. از این رو، مأمورین دولت بنابه دستور قائم مقام، او را در ذی قعدة ۱۲۵۰ دستگیر و روانه تهران کردند. او از آن پس تا ۱۲۵۱ هـ. ق با جمعی از شاهزادگان توقیف و تحت نظر ماند.

با قتل میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی در سلخ محرم ۱۲۵۱ هـ. ق، محمود میرزا به همراه یازده تن دیگر از شاهزادگان قاجاری به زندان اردبیل منتقل شد.

دیوان بیگی در این باره چنین گزارش می دهد:

«... اما محمود میرزا با این حال در برابر شاه و وزیرش قائم مقام در مقام تضرع و تذلل برنیامده بلکه با آنان به شوخی و مزاحی آمیخته به شماتت و سرزنش پرداخته و از قزوبین به قائم مقام نوشته که، معنی تقی بگیر و نقی بگیر را در گرفتاری خود فهمیدم.»

نویی برای مطالعه در تاریخ قاجاریه فراهم گردد.

فهرست آثار محمود میرزا به تفصیل از این قرار است:

مجلس اول - در تراجم بعضی از نبات حمیده صفات فتحعلیشاه:

هلال، طیبه، ملک، مخفی، عفت، سلطان، عصمت، فخری، صاحبه، تاج الدوله، ضیاء. مؤلف در ذیل نام هر یک از ایشان می نویسد: شاگرد من است و تخلص از من دارد.

مجلس دوم - شرح احوال بعضی از مخدرات پرده عصمت و عفاف حرمسرای پادشاهی و بعضی از زنان اخوان مؤلف که طبع نظمی داشته اند: آقا، حاجیه، مستوره، نوش، عفاف، قمر

مجلس سوم - در ذکر شعرای نسوان سایر بلاد ایران: زیور، حیاتی، رشحه، شهباز

مجلس چهارم - شعرای نسوان که در روزگار سلف بودند:

لاله خاتون، مطربه، مهری، مهستی، نورجهان بیگم، عایشه، عصمت، غفتی، مخفی هندوستانی

۶. گلشن محمود: تألیف در ۱۲۳۶ هـ. ق

تذکره ای است خانوادگی، مشتمل بر احوال و آثار فتحعلیشاه و دختران و پسران وی. محمود میرزا این کتاب را در اوایل محرم ۱۲۳۶ هـ. ق تألیف کرده و باید دانست که فرزندان ذکور و اناث

فتحعلیشاه منحصر به عده مذکور در این کتاب نیستند، بلکه تا ۱۲۵۰ هـ. ق که سال مرگ فتحعلی شاه

است بر تعداد آنها افزوده شده است. خواهران و برادران مؤلف غالباً طبع نظم داشته اند و از آن عده که شعری در این کتاب درج نشده به سبب آن است که در تاریخ تألیف گلشن محمود طفل خردسال بوده اند و در سنین رشد و بلوغ به سرودن شعر پرداخته اند، از آن جمله است سلطان محمد میرزا سیف الدوله که در آن تاریخ نه ساله بوده ولی دیوانی از او در حدود ۵۰۰۰ بیت در دست.

۷. محمود نامه: رساله در توقیعات

دلکش و حکایات خوش و دلپذیر و نصایح

۸. درر المحمود: دیوان اشعار اوست

شامل مدایح و قصاید و غزلیات و مقطعات

و رباعیات در حدود دوازده هزار بیت.

۹. بیان المحمود: در ذکر اشعار

فتحعلی شاه و شاعران معاصر وی.

۱۰. غزلیات: در اقتفای حافظ مختوم

۱. تاریخ صاحبقرانی: تاریخ خاندان قاجار است که آن را در

ربیع الاول ۱۲۴۸ هـ. ق آغاز و در ۱۲۴۹ هـ. ق به پایان برده است. مؤلف خود در دیباچه گوید که این کتاب تاریخ رویدادهای ۳۸ ساله فتحعلی شاه را در بر دارد. به دیگر کلام، محمود میرزا در این اثر به شرح آباء و اجداد دودمان قاجار پرداخته، سپس وقایع آن دولت از جمله سرگذشت آقا محمدخان و آنگاه رویدادهای ۱۱۹۰ تا ۱۲۴۹ هـ. ق را به رشته تحریر درآورده است. ر. ک

منزوی ج ۲ ص ۸۸۲

۲. مرآت محمدی: تألیف ۱۲۵۶ هـ. ق، اهدا به محمد شاه نویسنده وقایع ایام را از ۱۲۴۳ هـ. ق که مصادف با زمان

عباس میرزا و وقایعی است که بعد از قرارداد ترکمانچای در ایران روی داده شرح می دهد و سالهای پایانی حکومت فتحعلی شاه را به تصویر می کشد، سپس درباره جلوس محمد شاه بر تخت سلطنت و حوادث روزگار وی مطالبی را بیان کرده و سرانجام کتاب خود را به ۱۲۵۶ هـ. ق به پایان می برد.

۳. اخبار محمدی: تألیف ۱۲۶۲ هـ. ق. اهدا به محمد شاه

محمود میرزا در ابتدای این اثر

می نویسد: پس از آن که حدود ۱۲۰۰

بیت شعر سرودم و نیز کتاب مرآت

محمدی را نوشتم تصمیم گرفتم تا تاریخ

مختصری که حاوی اوضاع مهم جهان از

بدو آفرینش تا ۱۲۶۲ هـ. ق باشد بنویسم.

بدین ترتیب حادثات مهم ایام را فهرست

وار به رشته تحریر درآوردم.

۴. تحفه شاهی (تحفه شاهنشاهی):

تألیف قرن ۱۳ هـ. ق

این دیوان از ص ۱ تا ۷۵ شامل

غزلیاتی است که تخلص همه آنها فتحعلی

شاه است. از ص ۷۵ تا ۸۰ قصیده ای

است که آن نیز به نام فتحعلی شاه خاتمه

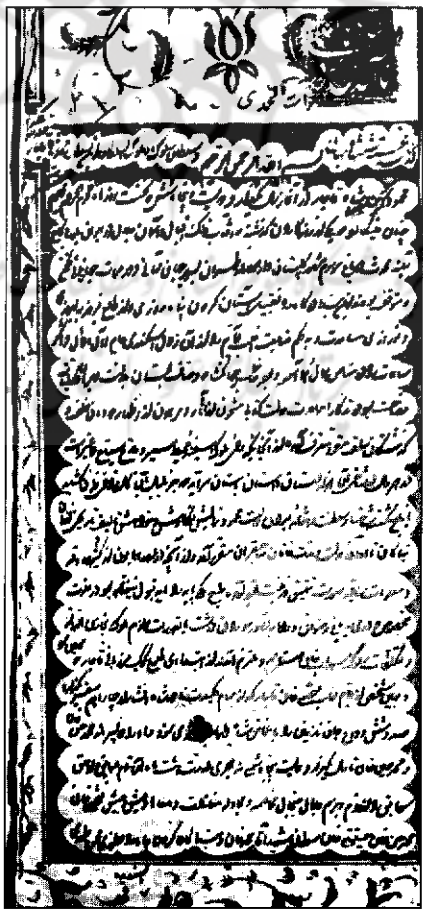
می یابد.

۵. نقل مجلس: تألیف در ۱۲۴۱ هـ.

ق

تذکره شاعران است مشتمل بر ذکر

سی شاعر در چهار مجلس به شرح ذیل:

به مدح علی بن ابی طالب (ع) شامل ۱۷۰۰ بیت.

۱۱. بادیه بی خمار: این کتاب را در ۱۲۴۷ هـ. ق تألیف کرده و درباره میخوارگی و مقامات آن است با جدولی از مقامات و فرهنگی از نامهای گوناگون شراب به فارسی و عربی و دوازده نفر از شعرای مشهور معاصر اشعاری در تعریف و تقریظ آن سروده اند.
۱۲. سنبلستان: به روش گلستان است در احوال طبقه نسون شامل چهار باب.

۱۳. منتخبات اشعار: از ۱۶۴ شاعر قدیم و جدید که از خاقان شروع و به مؤلف ختم می شود.

۱۴. مقصود جهان: سفرنامه لرستان است در ۱۲۴۲ هـ. ق
۱۵. پرورده خیال: در مکاتبات عاشق و معشوق است که به خواهش همسر سوگلی پدرش تاج الدوله اصفهانی تألیف کرده است.

۱۶. نصیحة المسعود: در اندرز به پسرش محمود است.
۱۷. مبکی العیون: در تعزیه است و قریب به ۱۰۰۰ بیت.
۱۸. رؤیای صادقانه: که قبله عالم را در عالم واقعه به نظر مبارک رسیده و تأثیر کلی بخشید.

۱۹. کتاب حدیث: ظاهراً در زمان مؤلف به چاپ رسیده است. موضوع آن احادیثی است از حضرت پیغمبر و ائمه (ع) که محمود میرزا گردآوری کرده و فهرست تألیفات خود را در سه صفحه آخر آن آورده و در اول فهرست گفته که: «بعضی از کتب که به تألیف این فقیر محمود درآمده، اسامی آنها به طریق ایجاز نام برده شده که در بلاد عالم هر یک از ابنای ایام ملاحظه آن کتب نمایند به دعای خیر یادم فرمایند و در آخر آن گفته است: چون این کتاب حدیث را منظور این است که به چاپ درآورد تعداد نسخه آن به

جهت زیادی خواست چند فقره از آغاز و انجام ذکر شود که در اصفا و مطالعه معرفت حاصل گردد ان شاء الله تعالی.

۲۰. سفینه المحمود: تألیف ۱۲۴۰ هـ. ق کتاب تذکره ای است که محمود میرزا در ۱۲۴۰ هـ. ق به امر پدرش فتحعلی شاه درباره شعرای معاصر خود تألیف کرده و ترجمه احوال و اشعار سیصد و پنجاه و هشت تن از شعرا را در آنجا آورده است.

۲۱. مخزن المحمود: در کیفیت احوال عرفا از خوارق عادات
۲۲. تذکره السلاطین: که از ایام کیومرث تا زمان مؤلف است، از مدت سلطنت هر یک به اختصار (در حقیقت یک دوره تاریخ عمومی ایران است اما به اختصار)

۲۳. منتخب المحمود: در ذکر احادیث و معجزات نبوی
۲۴. صاحب نامه: آقا بزرگ طهرانی مؤلف الذریعه در بخش سیم از جلد نهم آن کتاب، ص ۱۰۱۱ گوید:

«محمود میرزا صاحب نامه نیز دارد که نسخه آن با دیوانش در کتابخانه ملک و مجلس موجود است».

۲۵. محمود المراثی: مؤلف در فهرست کتابهای خود در رساله چاپی از این کتاب نیز نام می برد.

۲۶. مهر خاوری: ۱۰۰۰ بیت از منتخبات اشعار اوست که میرزا معصوم خاوری کوزه کنانی جمع آوری کرده و آن شامل مقدمه ای است در مآثر و آثار محمود میرزا.

۲۷. ضیاء المحمود: (در جمیع امراض عموماً و در مرض وبا خصوصاً)

۲۸. دیوان اشعار.

□

پی نوشت ها:

۱. عضدالدوله، سلطان احمد میرزا، تاریخ عضدی، به کوشش دکتر عبدالحسین نوایی، انتشارات بابک، چ اول ۲۵۳۵، ص ۲۲۷، محمدتقی خان لسان الملک سپهر، ناسخ التواریخ ج ۱، به کوشش جمشید کیانفر، انتشارات اساطیر، چ اول، ۱۳۷۷، ص ۵۳۳
۲. عضدالدوله، سلطان احمد میرزا، همان صص ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۱، ۲۶، ۲۷
۳. بامداد، مهدی، شرح حال رجال ایران، ج ۴، انتشارات زوار، چ ۴، ص ۵۱
۴. ر. ک مقدمه سفینه المحمود، به کوشش دکتر عبدالرسول خیام پور، انتشارات تاریخ و فرهنگ ایران، تبریز، ۱۳۴۶، ص ح مقدمه
۵. حسینی شیرازی، میرزا فضل الله، تذکره خاوری، به کوشش میرهاشم محدث، انتشارات رنگان، چ اول، ۱۳۷۹، ص ۲۶
۶. سپهر، همان، ص ۴۰۹
۷. همان ص ۴۱۱
۸. دیوان بیگی شیرازی، سید احمد، حدیقه الشعرا، ج ۳، به کوشش دکتر عبدالحسین نوایی، انتشارات زرین، چ اول، ۱۳۶۶، ص ۱۵۹۵
۹. بامداد در شرح حال رجال ایران، تاریخ مرگ او را ۱۲۵۳ هـ. ق / ۱۳۱۴ ش ذکر می کند و صاحب الذریعه ۱۲۷۱ هـ. ق را بیان می دارد که هر دو قول صحیح به نظر نمی رسد. زیرا ظاهراً او دوران ناصرالدین شاه را درک نکرده و الا او نیز همانند

حسنعلی میرزا و محمدتقی میرزا از زندان آزاد می شد. آنچه مسلم است او در سال ۱۲۵۶ هـ. ق کتاب مرآت محمدی را به رشته تحریر درآورده و در ۱۲۶۴ هـ. ق کتاب حدیث او به چاپ رسیده و تا این تاریخ در قید حیات بوده است.
۱۰. برای اطلاعات بیشتر ر. ک گلچین معانی، احمد، تاریخ تذکره های فارسی (۲ ج)، انتشارات سنایی، ۱۳۶۳، صص ۳۹۲، ۳۹۳، ۶۵، ۶۶، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۳، ۷۳۲، ۱۴۱، ۱۴۰، ۱۳۹، ۱۳۸ و ۱۳۷، نیز بنگرید به انوار، سید عبدالله، فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی ج ۲، ص ۲۲۴، ۷۶، ۷۵، ۸۶، منزوی، احمد، فهرستواره کتابهای فارسی، ج ۲ ص ۸۸۲.